

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО РОЛЬ КОЗАКІВ У ОСВОЄННІ ЗЕМЕЛЬ ДОНБАСУ

У статті висвітлено роль козаків як представників певної соціальної верстви в освоєнні земель Донбасу. Зазначено, що першість у освоєнні регіону вихідців з України та їх перевага в кількості порівняно з представниками інших націй та етнічних груп не змогла забезпечити повної українізації цієї території.

Внаслідок навали монголо-татар на Русь зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Дінця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів утворилося так зване Дике поле, яке впродовж майже трьох століть (XIII – XV) залишалося малозаселеним. Жодне державне утворення довгий час не могло забезпечити повний контроль над територією Дикого поля, яке було ареною запеклих збройних сутичок. З 1480 р. майже п'ятдесят років поспіль кримські татари здійснювали грабіжницькі походи. Для просування на південь протягом XVI – XVII ст. Московська держава спиралася на систему оборонних споруд, що називалися засічними лініями або засічними «чертами», які перекривали основні шляхи, по яких татари здійснювали набіги на центральні райони країни.

Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. вплив Московської держави обмежувався північною частиною сучасної Донецької області. У цьому районі на початок 1571 р. налічувалося 73 сторожі, які несли службу в межах 10 – 30 верст вздовж Дінця від ріки Оскола до Тора [1, с. 7-21].

Тут варто вказати на сезонність перебування московських вояків-прикордонників. Абсолютна більшість з них не вважали цю місцевість постійним місцем проживання, що зумовлювало відповідні побутові та соціальні умови їх перебування, які обмежувалися лише потрібним для виконання службових обов'язків. Кожна сторожа включала певну смугу місцевості, на якій таємну дозорну службу несла кінна варта, що постійно перебувала в русі, а тому сторожі не могли стати основою майбутніх поселень [2, с. 9].

Біля прикордонних сторож і на південь від них – до берегів Азовського моря, де кочували кримські татари, почали оселятися станами і зимівниками козаки, для яких особиста свобода, уникнення кріпацтва стояли вище перспективи загинути під час набігу кочовиків. Тому певний час територія Дикого поля асоціювалася із «пащекою татар», де організовували свої збройні сили козаки [3, с. 251]. Стан козацтва турки розуміли як об'єднання незалежних людей, розбійників, волоцюг [4, с. 361].

Діяльність козаків поступово трансформувала уявлення про Дике поле, що перетворювалося на арену дій козацьких об'єднань. Важливим етапом в освоєнні просторів Донецького краю було поселення тут запорозьких і донських козаків, які спільно боролися проти татар. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. між козаками в основному склалися добросусідські взаємини. За висловом сучасників, запорізькі і донські козаки постійно переходили одні до інших і мали можливість жити у спільних куренях [2, с. 14-15].

Відносини між запорізькими та донськими козаками формувалися у межах спільної боротьби проти зовнішніх ворогів-кочовиків, протистояння зазіханню російських урядовців на «давні козацькі вольності» (спротив нерідко переходив у збройні виступи, придушення

яких було надзвичайно жорстоким, оскільки, на думку можновладців, саме жорстокість могла «заспокоїти» козаків, які звикли жити у суворих умовах прикордоння), а з часом суперництва за право володіння певними земельними угіддями.

Активне заселення краю почалося під час війни під проводом Б. Хмельницького, коли, рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини тікали тисячі селян з Правобережної України. Досить великого розмаху набув цей процес після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків [5, с. 12-13].

Загалом дослідження заселення та освоєння краю у XVI – XVIII ст., проведені професором В.О. Пірко, показують, що у цей період участь в освоєнні краю брали різні етноси, серед яких вихідці з території сучасної України складали 60 – 70% [6]. У деяких працях факт переселення неправомірно оцінюється як прагнення українського населення жити «на території Російської держави» [7, с. 121].

Можна висловити припущення, що колонізація сприяла перетворенню Московської держави на Російську імперію, оскільки переселенці забезпечували захист її південних кордонів, брали участь у завойовницьких походах на боці московитів, сприяли піднесенню культури землеробства у краї та поширенню прогресивних його методів серед представників інших етнічних груп, здійснювали розвідку та розробку місцевих корисних копалин.

Московська держава (а пізніше Російська імперія), не маючи на південному сході усталених кордонів, фактично використовувала поселенців у своїх інтересах, забезпечуючи за їх рахунок захист південних кордонів від нападів татарських загонів. Інтерес переселенців до розширення економічної діяльності зумовлювався відносно тривалою відсутністю стягнення податків на колонізованих землях. Крім того, люди фактично уникали фіксації власного соціального статусу у межах станового ладу, виробленого в процесі становлення Гетьманщини. Така мотивація зміни місця проживання загалом була характерною для багатьох переселенців, які брали участь у колонізації неосвоєних земель. Причому їх «освоєння» асоціювалося, у першу чергу, із осілим способом життя землеробів. Переважна більшість землеробів-переселенців вважали себе козаками і прагнули уникнути виплати податків та нав'язування трудових повинностей, що розглядалося як зазіхання на «козацькі вольності».

Тут варто наголосити, що козацькі об'єднання певною мірою продовжували усвідомлювати свою окремішність від Московської держави, про що свідчать виступи козаків у відповідь на зазіхання на «козацькі вольності», які включали в себе в тому числі й можливість займатися солеварінням, що приносило досить великі прибутки у період пізнього Середньовіччя [8].

Для Московської держави (а пізніше Російської імперії) козацтво (як запорізьке, так і донське) являло собою лише тимчасового союзника, який забезпечував вирішення складних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних із розширенням впливу московських правителів. Подальше зміцнення Російської імперії призвело до поступової ліквідації могутності козацьких об'єднань. Першим потрапило під удар запорізьке козацтво. Запорожці, принципово відстоюючи свої права на приазовські землі, стали жертвою імперських інтересів. В. Пірко дійшов висновку, що російський уряд сприяв донській колонізації приазовських земель, і в цьому була основна передумова виникнення міжкозацького конфлікту [9-11].

Суперечка між запорізькими та донськими козаками за землі поблизу річки Кальміус затягнулася на кілька років. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 р. видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків». Кордон було встановлено по Кальміусу, але і після встановлення межі запорізькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, «вважаючи межі власних володінь

набагато ширшими вказаних трактатами і постановами» [12, с. 51]. Протистояння запорізьких та донських козаків сприяло поступовій трансформації уявлення про «прикордоння» як порубіжжя між русами-українцями та московітами-росіянами [13, с. 224-231].

Погіршення міжкозацьких взаємин, яке спостерігалось у 1734 – 1775 рр. і найбільше проявилось у політичному аспекті, було використано Російською імперією у власних інтересах, стало одним з чинників знищення Нової Січі і опанування Росією виходу до Чорного моря [14, с. 3]. Запорізьке козацтво поступово знищувалося царським урядом: у 1730 р. було 20 000 вільних козацьких дворів, в 1743 р. – 11 000, а в 1764 р. їх число зменшилося до 1100 [3, с. 240]. У 1796 р. більшість території сучасного Донбасу указом Катерини II було передано у підпорядкування Війська Донського. Військо Донське, як опора влади в регіоні, одержало підтримку царату, у результаті спірні землі відійшли до донських козаків.

Як би не розходилися оцінки історичної ролі того чи іншого козацтва, але незаперечним є те, що поява в Східній Європі обабіч Великого Кордону козацтва забезпечила якісно новий струмінь у співіснуванні тут європейської та азійської цивілізацій, християнського й мусульманського світів, в історичний розвиток регіону загалом. Християнські козацтва зуміли з часом самоорганізуватись і реалізувати себе як цілком самостійні формації. Волзьке, гребінське, донське, терське, яїцьке козацтва стали окремими спільнотами з комплектом особливих атрибутів (самоідентифікація, власна територія, військово-територіальна організація). Українське ж козацтво, усвідомлюючи себе часткою українського етносу, перетворилося на суспільний стан. До кінця XVI ст. утворився своєрідний козацький пояс, який тягнувся від Дніпра до Яїка. Козацтво стало своєрідним оборонним валом християнського світу і забезпечувало його розширення. Козацькі об'єднання були найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, виконували роль транслятора їх в східноєвропейські християнські суспільства та одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій [15, с. 3].

В результаті російсько-турецьких воєн відбулося поступове заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з Центральної Росії, Правобережної України і Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан (сербами), християнським населенням Криму (греками та вірменами). За підрахунками В. Пірка, з 1784 р. до кінця століття населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76% [11, с. 183-184]. Міграційні потоки, що рухалися на малозаселені території сходу і півдня сучасної України, потрапляли до орбіти турецького і російського впливів. А отже, зона прикордоння, в якій і надалі формувалася українська ідентичність, розширювалася і географічно, і ментально, оскільки переселенці не могли не зазнавати значних асиміляційних впливів [16, с. 151].

Варто відзначити, що на рубежі XX ст. відбулася певна трансформація уявлень про козацтво. Знищення запорізького козацтва та використання російським урядом донського козацтва для придушення народних виступів стало однією з причин розмежування уявлень про козаків. Козацькі об'єднання України пізнього Середньовіччя розглядалися як захисники православ'я, незважаючи на те, що частина їхніх діянь вступала у протиріччя з християнськими заповідями. Вони уособлювали образ борців за українські інтереси, являючи собою своєрідний символ українства як нації [4, с. 366]. Натомість уявлення про козаків кінця XIX – початку XX ст. асоціювалися із виконанням каральних дій у справі придушення масових заворушень, вірним служінням самодержавству з боку великої частини донських козаків [17, с. 79].

Варто підкреслити, що уявлення про Донбас з часів Дикого поля і до кінця XVIII ст. пов'язувалися із правами на нього представників певної соціальної верстви, тобто козаків, а не етнічного об'єднання. Першість вихідців з України в освоєнні регіону та їх перевага в кількості порівняно з представниками інших націй та етнічних груп не

змогла забезпечити повної «українізації» цієї території. Цьому сприяла політика Російської імперії, яка прагнула зіштовхнути між собою різні козацькі об'єднання з метою послаблення впливу українських козаків. Загалом у широких верствах суспільства склалося стійке уявлення про сучасний Донбас як про «вольницю», козацький край, який став притулком для різного роду втікачів, шукачів пригод, які жили поруч із небезпекою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / Беляев И. – М. : Университетская тип., 1846. – 172 с.
2. Подов В.І. Історія Донбасу / В.І. Подов, В.С. Курило. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – 300 с.
3. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Л. : Світ, 1990. – 511 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України / Полонська-Василенко Н. : у 2 т. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1: До середини XV століття. – 672 с.
5. Історія міст і сіл УРСР: Донецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.
6. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (Короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Пірко В.О. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
7. Смирнов А. История Южной Руси / Смирнов А. – М. : Алгоритм, 2008. – 352 с.
8. Пірко В.О. Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пірко, М.В. Литвиновська. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.
9. Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького / В. Пірко // Схід. – 1998. – № 1-2 (18-19). – С. 54-58; № 3 (20). – С. 48-54.
10. Пірко В. Основні напрямки роботи Донецького відділення НДІ Козацтва / В. Пірко // Запорозька старовина. – 2002. – Вип. 2. – С. 160-169.
11. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / В. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
12. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д.І. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
13. Макарчук С.А. Етнічна історія України / Макарчук С.А. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
14. Полторак В. М. Взаємини Запорізького та Донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Полторак ; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 16 с.
15. Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.А. Брехуненко ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – 25 с.
16. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
17. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К. : Основи, 2002. – 510 с.

Ю.О. Николаец

Историческая память о роли казаков в освоении земель Донбасса

В статье рассматривается роль казаков как представителей определенного социального слоя в освоении земель Донбасса. Указывается, что первенство в освоении региона выходцев из Украины и их численное преимущество по сравнению с представителями других наций и этнических групп не смогло обеспечить полную украинизацию данной территории.

Yu. O. Nikolaec

The Historical Memory about the Cossack's Role in Mastering Donbas Lands

The article depicts the Cossack's role, as representatives of certain social layer in mastering Donbas lands. It was determined that first mastering of regions were from Ukraine and their advantage in amount compare with representatives of other nations and ethnic groups couldn't ensure the whole «ukrainization» of this territory.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2011.